

Problematika dvojí výjimečnosti v prostředí dětských domovů⁴²

Daněk Alois

Nadání je mnohými stále chápáno jako elitní fenomén. Panuje zažitá představa, že mimořádně nadané děti jsou automaticky předurčeny k vysokým výkonům a netýkají se jich běžné potíže standardní žákovské populace. Otázka nadání a problematiky s nadáním spojené je však natolik komplikovaná a přinášející řadu edukačních a sociálních výzev, že se jedná o oblast zájmu speciální pedagogiky. Cílem příspěvku je seznámit odbornou veřejnost s dílčími výsledky našeho dlouhodobého výzkumu, ve kterém zkoumáme edukační realitu dětského domova. Zaměřili jsme se na problematiku mimořádně nadaných dětí. K volbě zkoumaného problému jsme byli nasměrováni poptávkou po objektivních informacích o hudebním nadání dětí z dětského domova námi řešeného GAUK projektu *Speciálně pedagogický potenciál hudební výchovy pro prostředí dětských domovů*. Výzkumné cíle budeme naplňovat za pomoci kvalitativního výzkumného designu. V příspěvku představíme jedinečný soubor kazuistik dětí, u kterých byly zjištěny mimořádné schopnosti v celé řadě oblastí, zejména v estetické, sportovní a v neposlední řadě matematicko-logické. Poukážeme na výzvy, které pro pedagogy i děti plynou z problematiky dvojí výjimečnosti. V diskusi nastíníme doporučení, která by mohla vést ke zkvalitnění práce s mimořádně nadanými nejen v prostředí dětských domovů.

Současný stav poznání

Literatura věnující se nadání a dvojí výjimečnosti je bohatá, převažují cizojazyčné zdroje. Skvělé práce například nabízí Gross, Freeman nebo Stanley. V poslední době stoupá počet kvalitních překladů zahraničních autorů, například Landau či Sternberg. Z tuzemských jmenujme Mudráka, Hříbkovou, Fořtíkovou. Problematiku dvojí výjimečnosti zpracovává Portešová. Legislativně je péče o nadané žáky ukotvena ve Vyhlášce 27/2016 Sb. – Vyhlášce o vzdělávání žáků se speciálními vzdělávacími potřebami a žáků nadaných a ve Vyhlášce 197/2016 Sb., kterou se

⁴² Příspěvek vznikl v rámci projektu GAUK 121/2021 s názvem *Speciálně pedagogický potenciál hudební výchovy pro prostředí dětských domovů*. Projekt je spolufinancován finančními prostředky poskytovanými MŠMT na účelovou podporu Specifického vysokoškolského výzkumu, tedy ze soutěží SVV a GA UK, Výzva č. 02_19_073 Zvyšování kvality interních grantových schémat na VŠ.

mění vyhláška č. 72/2005 Sb., o poskytování poradenských služeb ve školách a školských poradenských zařízeních. Otázka zjišťování nadání patří mezi jednu ze standardních činností pedagogicko-psychologických poraden. Samotný systém podpory nadání vychází z Koncepce podpory rozvoje nadání a péče o nadané na období let 2014–2020. Systém tvoří Talentcentrum NIDV, koordinátoři péče o nadané, Síť podpory nadání, což je celostátní sdružení subjektů vytvářející příznivé podmínky pro rozvoj nadání. Nelze opominout zapojení organizací jako Společnost pro talent a nadání, a samozřejmě MENSU ČR.

Metodika, popis zkoumaného prostředí, průběh výzkumného šetření

V rámci tohoto příspěvku jsme si položili tři výzkumné otázky. Jaký je výskyt dětí mimořádně nadaných v dětském domově, jaké oblasti nadání jsou nejčastější a zdali jsou u zkoumaného vzorku patrné prvky dvojí výjimečnosti?

Přiklonili jsme se ke kvalitativnímu výzkumnému designu, se kterým máme dlouhodobě dobré zkušenosti. Pracujeme s rozhovory, pozorováním a analýzou pedagogické dokumentace. Vytěžené informace dále zpracováváme za pomoci zakotvené teorie a interpretační fenomenologické analýzy. Tento design je uzpůsoben specifikům zkoumaného prostředí a osvědčil se v řadě našich předešlých výzkumů (Daněk, 2021). Věnujeme se školskému zařízení pro výkon ústavní výchovy, Dětskému domovu Klánovice. Autor zde pracuje jako vychovatel a metodik prevence, může tedy využít důkladné znalosti zkoumaného prostředí. Jeho přítomnost umožňuje dlouhodobý sběr informací, které nelze získat bez kontinuálního a intenzivního kontaktu s cílovou skupinou. Je to výhodou zejména u pozorování, což je považováno za jednu z nejnáročnějších výzkumných činností (Švaříček & Šedová, 2014, s. 142).

Dětský domov Klánovice poskytuje bezpečné prostředí pro více než 50 dětí a mladých dospělých, kteří mají jednu společnou zkušenost. Všichni přišli do Dětského domova Klánovice z patologických rodinných prostředí. I přes snahu odpovědných orgánů státní správy a vysoké nasazení sociální služeb se nepodařilo sanovat původní rodiny a jedinou možnou cestou bylo děti umístit v dětském domově. Naše děti jsou touto skutečností zasaženy, všechny jsou citově deprivovány. Dlouhodobý vliv patologických rodin se projevuje na celé řadě psychických, sociálních a edukačních výzev, které jsou u dětí zřejmě již při příchodu do dětského domova.

Rozhovory a pozorování probíhaly na rodinných skupinkách Dětského domova Klánovice za běžného provozu v období leden–květen 2021, pracovali jsme s 20 respondenty. Všichni zapojení byli požádáni o souhlas a byli seznámeni

s účelem interakce. Rozhovory byly zapisovány, vybrané odpovědi jsou uvedeny v poznámkovém aparátu pod čarou. Oslovili jsme nejen děti, ale i 12 pedagogických pracovníků, kteří se s námi podělili o jejich vlastní zkušenosti. Zpracovali jsme také výběr z pedagogické dokumentace dětí z Dětského domova Klánovice zpětně až k roku 2009. Celkově jsme tedy mohli analyzovat skupinu dětí o velikosti téměř sto jedinců. Získané výsledky nás překvapily.

Významná zjištění

V posledních 12 letech do Dětského domova Klánovice přišla celá řada dětí, které lze označit jako nadané, či mimořádně nadané. Nejčastěji jsme se mohli setkat s dětmi, které byly nadané v oblasti obecné inteligence, celkem v 6 případech. Původně jsme předpokládali, že na druhém místě bude figurovat nadání sportovní, ale zaznamenali jsme 5 případů nadání uměleckého. Nadané sportovce jsme identifikovali 4. Z této skupiny 15 dětí vynikaly tři děti v oblasti obecné inteligence, dvě v umělecké a dvě ve sportovní natolik, že splňovaly definici mimořádně nadaných žáků podle Vyhlášky 27/2016 Sb. kde se praví, že za mimořádně nadaného může být považován především žák, jehož rozložení schopností dosahuje mimořádné úrovně při vysoké tvořivosti v celém okruhu činností nebo v jednotlivých oblastech rozumových schopností, v pohybových, manuálních, uměleckých nebo sociálních dovednostech (MŠMT, 2016, § 27). Hovoříme tedy o 7 dětech, které byly mimořádně nadané. Výskyt nadaných dětí v prostředí dětského domova není odlišný od intaktní populace.

Kazuistika 1

Chlapec, Rom, v Dětském domově Klánovice strávil období od 8 do 19 let. Ústavní výchova byla nařízena na základě neschopnosti matky se o chlapce starat. Matka žila v zahraničí, o syna nejevila zájem. Chlapec absolvoval ZŠ, úspěšně se vyučil. Byl skvělý fotbalista. Sportu se věnoval od útlého dětství. Po příchodu do Dětského domova Klánovice nastoupil do místního fotbalového klubu. Udivoval brilantní technikou a schopností orientace na hřišti. Několikrát mu byl nabízen přestup do vyšších soutěží. Dokonce mu bylo předjednáno angažmá v dorostu pražského velkoklubu. Chlapec na smluvená setkání opakovaně nedorazil. Podle jeho slov by musel příliš brzy vstávat.⁴³ Kolem osmnáctého roku chlapec fotbalu zanechal.

⁴³ Nejčastěji jsme zaznamenali vyjádření typu: „Mě se nechce, je to daleko, tady v Klánovicích mi to stačí.“

Kazuistika 2

Dívka, Romka. Do Dětského domova Klánovice přišla v šesti letech spolu s mladším bratrem z prostředí, které i na náš standard bylo nepředstavitelné. Matka toxikomanka, obě děti narozeny s abstinenčním syndromem. Často zanechány doma bez dozoru, byly přítomny domácímu a sexuálnímu násilí. Do Domova přišly s nočními děsy a s počínajícími projevy poruch chování, které postupně nabíraly na síle. Ačkoli jsme se snažili, naše prostředí není uzpůsobeno pro děti s poruchami chování (MŠMT, 2002, § 12, odstavec 2), dívka odešla do dětského domova se školou. Během pobytu u nás překvapovala uměleckým nadáním. Vyjma výtvarných projevů excelovala v hudební oblasti. Působila ve smyčcovém orchestru, hrála na housle. Měla absolutní sluch a přesnou intonaci. Pokud jde o houslovou techniku, neměla problém hrát na housle levou i pravou rukou. Nicméně odmítala přijmout autoritu vedoucího orchestru a snažila se veškerou pozornost strhnout na sebe.⁴⁴ Problémy vygradovaly do situace, že dívka brutálně zabila třídní morče. Následně byla vyloučena z orchestru. Hudby zanechala, ale do konce svého pobytu v Dětském domově Klánovice požadovala alternativní hudební aktivitu.

Kazuistika 3

Chlapec přišel do Dětského domova Klánovice v 13 letech se svými dvěma sourozenci z rozvrácené rodiny. Matka dlouhodobě nezvládala péči o děti. Po příchodu k nám byla zjevná jeho vysoká inteligence, na kterou upozorňovaly i zprávy z předchozích vyšetření. Neměl jakékoli problémy zejména v oblasti technických předmětů, vynikal v matematice. Svůj potenciál ale nevěnoval studijní oblasti, veškerý volný čas investoval do hraní počítačových her. Problém eskaloval v období přechodu na střední školu. Chlapec záměrně zvolil co možná nejsnazší střední školu, aby měl více času na počítačové hry. Ačkoli se čtyři roky nepřipravoval, odmaturoval bez větších potíží. Následně složil přijímací zkoušky na vysokou školu, pohyboval se mezi prvními deseti uchazeči. Studium ale nezvládl, byl konfrontován s požadavky na přípravu, po první nesložené zkoušce studium ukončil.⁴⁵ Z Dětského domova Klánovice odešel ve 22 letech, pracuje jako agenturní zaměstnanec ostrahy.

⁴⁴ Dívka často při zkouškách vykřikovala: „Teď vám všem ukážu, jak se hraje na housle. Dívejte se, bude legrace!“

⁴⁵ „To je divné,“ zaznamenali jsme v jedné rozhovoru, „na vysoké škole se všichni učili. Koleje mě bavily, ale to zkoušení ne.“

Kazuistika 4

Dívka přišla do Dětského domova Klánovice ve věku 13 let. Matka nevládla péči, širší rodina také selhala. Děvče vykazuje známky Aspergerova syndromu, zejména v potížích v komunikaci s ostatními. Dívka byla přijata jako stipendistka na prestižní víceleté gymnázium. Zpočátku vykazovala skvělé výsledky, zejména v oblasti matematiky a výtvarného umění. Postupem času ale přestala mít o studium zájem a začala unikat do virtuálního světa. K počínajícím závislostním modelům rizikového chování se přidružily potíže s gender identitou. Nebyla schopna na víceletém gymnáziu se zapojit do kolektivu. Odmítla ve studiu pokračovat, v příštím roce přestupuje na běžnou základní školu.⁴⁶ V současnosti intenzivně pracujeme na hledání speciálně pedagogické intervence, které by děvčeti umožnila naplnit její potenciál.

Kazuistika 5

Chlapec přišel do Dětského domova Klánovice se svými dvěma staršími sourozenci v 7 letech. Od počátku měl značné potíže ve škole, byl diagnostikovaný s ADHD. Nicméně se dlouhodobě dařilo kompenzovat řadu potíží za pomoci sportu. Chlapec byl skvělý atlet, vynikal v rychlostních disciplínách. Účastnil se celé řady soutěží, tak jako chlapec z první kazuistiky dostal řadu nabídek přestupu do špičkových sportovních klubů. Při nástupu puberty ale nastal odklon od sportu a chlapec začal experimentovat s drogami a inklinoval k rizikovým skupinám vrstevníků.⁴⁷ Projevily se poruchy chování a chlapec byl přesunut do dětského domova se školou, následně do výchovného ústavu. Podle našich informací od kolegů z výchovného ústavu problémy graduji, chlapec odmítá spolupracovat, často je na útěku, prognóza není dobrá.

Kazuistika 6

Chlapec, Rom, přišel do Dětského domova Klánovice ve 14 letech. Matka nezvládla výchovu, chlapec neplnil školní povinnosti, inklinoval k rizikovým modelům chování. Jako dívka z Kazuistiky 2 byl členem smyčcového orchestru, hrál první housle. Orchestrální lektori, coby vysokoškolsky vzdělaní umělci s praxí ze špičkových těles, opakovaně vysoce oceňovali chlapcovy hudební a interpretační

⁴⁶ „Nikdo mi nerozumí, ve škole jsou divní, doma (tedy v dětském domově) mě nechápu!“ podobná vyjádření se v rozhovorech s dívkou opakovala velice často.

⁴⁷ Při pohovorech chlapec tvrdil: „Sport je k ničemu, nebudu za *trapku*, kamarádi jsou lepší!“

vlohy. Během enormně krátké doby chlapec zvládl základy houslové hry a ukázal se jako přirozený instrumentalista. Navíc disponoval i fyzickými předpoklady, jeho dlaně byly zcela kvadratické, což je ideální pro úchop houslí. Přesně intonoval, měl velice kvalitní svalovou paměť. Nicméně v orchestru nevytrval, podle jeho slov jej zatěžovalo pravidelné zkoušení.⁴⁸ Z Dětského domova Klánovice odešel v okamžiku dosažení plnoletosti, bez ukončeného vzdělání. Podle našich informací je bez domova a závislý na pervitinu.

Kazuistika 7

Chlapec přišel do Dětského domova Klánovice se svojí starší sestrou v 13 letech z rozvrácené rodiny, matka nebyla schopna dětem poskytnout adekvátní péči. Od začátku byl zjevný matematický talent, který nasednul na mimořádné sociální dovednosti. Chlapec byl po dobu školní docházky výjimečně oblíbený pedagogickým sborem. Následně byl přijat jako stipendista na soukromou střední školu, které je označována jako jedna z nejprestižnějších v Praze. Studium bez problémů zvládl. Získal sponzora, což mu umožnilo zahájit studia na London School of Economics. Neustále rozšiřuje záběr svých zájmů, soustředí se na problematiku lidských práv a sociální exkluze. Intenzivně se sebevzdělává, plánuje se aktivně zapojit na poli ochrany lidských práv.⁴⁹

Společné typické projevy nadaných dětí z pohledu pedagogických pracovníků

Při rozhovorech s pedagogickými pracovníky Dětského domova Klánovice jsme zaznamenali některé společné projevy našich nadaných a mimořádně nadaných dětí.

- Specifický smysl pro humor
- Tendence vyhledávat přátele z druhé strany Gaussovy křivky
- Potřeba adekvátně vybaveného důležitého dospělého
- Pokud není, potíže s autoritami
- Nerealistické představy o vlastních schopnostech
- U chlapců často diagnóza ADHD a časté experimentování s drogami

⁴⁸ Zaznamenali jsme odpovědi typu: „Proč bych měl chodit na zkoušky, když jsem stejně nejlepší? Vystupování mě baví, ale zkoušky jsou ztráta času.“

⁴⁹ Vysoce si ceníme následující odpovědi: „Když už jsem v *děcáku* skončil já, tak ať je více těch, kteří by nemuseli.“

- U dívek často genderová nevyhraněnost a časté sebepoškození
- Bez rozdílu pohlaví evidentní únik do virtuálního světa

Pedagogičtí pracovníci často hovořili o výzvách, které práce s mimořádně nadanými dětmi v prostředí dětského domova přináší. Stává se, že nadané dítě dosahuje, oproti ostatním dětem, mnohem lepších výsledků s vynaložením menší energie. Opakovaně se jsme se dostali do situace, kdy nadané dítě poleví a rezignuje na plnění školních povinností. Dalším častým jevem je situace, kdy dítě přichází do dětského domova a má pevně ukotvenou představu, že je vysoce inteligentní. Přiřkládá inteligenci velký význam a nad ostatní děti se povyšuje. Odmítá se zařadit do kolektivu, k pedagogickým pracovníkům se chová povyšně. Toto jsme zaznamenali především u dětí s nadáním v oblasti obecné inteligence.

Diskuse nad výsledky

Při zjišťování odpovědí na naše výzkumné otázky nám zjištěné informace poskytly celou řadu podnětů. Všechny děti ze zkoumané skupiny, a tedy i děti označené za nadané a mimořádně nadané, byly psychicky deprivované. Všechny měly speciální vzdělávací potřeby, celá řada z nich měla poruchy chování. Dříve nebo později, ačkoli se dětský domov snažil poskytnout maximální podporu, jsme mohli sledovat odklon od oblasti nadání a odmítání zapojení se do aktivit vedoucím k jejímu rozvoji. Až na jednu výjimku žádné z dětí nevyužilo svého potenciálu. Můžeme tvrdit, že zkoumaná cílová skupina naplňovala kritéria, při kterých používáme označení dvojí výjimečnost.

Dvojí výjimečnost

Dvojí výjimečnost (Dual Exceptionality, Twice Exceptional) je termín používaný v situaci, kdy jedinec je sice na jedné straně extrémně nadaný, na druhé straně je však přítomen deficit. Děti s dvojí výjimečností mohou dosahovat skvělých výsledků, zejména v kreativních oblastech (Abramo, 2015, s. 63). Občas ale speciální potřeba překryje oblast mimořádného nadání (Gierczyk & Hornby, 2021). To značně ztěžuje depistáž potenciálních talentů a má dopad na rozvoj talentu samotného. Dvojí výjimečnost klade vysoké nároky především na pedagogy (Rowan & Townend, 2016). Často se stává, že negativní modely chování jsou omlouvány mimořádným nadáním, zároveň dvojí výjimečnost může být výrazným faktorem při vzniku celé řady závažných potíží. Učitelé často přehlédnou známky mimořádného nadání a spíše se soustředí na oblast deficitu. Na druhou

stranu oblast nadání může kompenzovat oblast deficitu (Baum et al., 2017). Děti s dvojitou výjimečností patří mezi nejméně pochopený a zanedbávaný segment studentské populace (Whitmore & Maker, 1985, str. 204).

Prorůstové nastavení mysli

Jak jsme zmínili, setkali jsme se opakovaně s nerealistickým adorováním nadání. V poslední době proniká do odborných kruhů model fixního a prorůstového nastavení mysli. Fenomén inteligence je zde chápán jako nástroj, nikoli jako determinanta. Je prokázáno, že pokud se v edukačním procesu zaměříme čistě na talent, může to negativně ovlivnit sebepojetí studenta (Dweck, 2017). Nezvládá totiž konfrontaci se stejně, nebo naopak lépe fundovanými jedinci. Pakliže spojíme dosažené výkony pouze s talentem, vybudujeme negativní konfirmaci edukační reality, kdy student přenáší svoje úspěchy, či neúspěchy na fenomén talentu. Následná tenze často vede k budování negativních návyků. Naši respondenti vykazovali spíše fixní model nastavení, což by částečně vysvětlovalo jejich odklon od oblasti, v které vynikali.

Mnohočetné inteligence

Dále jsme se pravidelně setkávali s názorem, že nadání v jiných oblastech, než je oblast obecné inteligence, nemá vlastně hodnotu. My se ale kloníme k názoru, že není rozdílu mezi brilantním matematikem a skvělým hudebníkem. Naše přesvědčení opíráme o koncept mnohočetných inteligencí. Koncept mnohočetných inteligencí (mnohočetné inteligence) je postaven na přijetí uchopení inteligence jako komplexního multidimenzionálního fenoménu, kdy inteligenci označujeme nikoli pouze schopnost logického uvažování, ale jako schopnost vynikat v různých oblastech. Seznam jednotlivých inteligencí se průběžně mění, v současnosti se hovoří o těchto jednotlivých druzích:

- Lingvistická inteligence
- Logicko-matematická inteligence
- Prostorová inteligence
- Hudební inteligence
- Tělesně-kinestetická inteligence
- Interpersonální inteligence
- Intrapersonální inteligence
- Přírodovědná inteligence
- Pedagogické inteligence

Jednotlivé oblasti se navzájem prolínají a ovlivňují. Umožňují kompenzovat případné deficity jedné oblasti silnějšími kompetencemi druhých, principiálně neexistuje inteligence nadřazená (Armstrong, 2019; Gardner, 2011). Pro výše zmíněný GAUK projekt je podstatná skutečnost, že hudební nadání je rovnocenné všem ostatním oblastem edukace, tudíž není reálná překážka aplikace hudebně výchovných postupů v prostředí dětského domova.

Doporučení pro praxi

Problematika dvojí výjimečnosti vyžaduje zejména kvalitní diagnostiku, která je základem pro adekvátní speciálně pedagogickou intervenci (Ruban & Reis, 2005). U dvojí výjimečnosti je pro kvalitní diagnostiku potřeba široké spektrum informací (Hafenstein et al., 2001, s. 6), které musíme brát v potaz. Bude třeba úzké mezioborové spolupráce a přehodnocení inteligence jako fenoménu, který je spojen s intaktní populací.

Jednoznačně benefitní by mohl být kontakt se stejně nadanými dětmi. Uvažujeme o vytvoření spolupráce s MENSOU ČR. Dále bude nezbytně nutné provzdělat pedagogické pracovníky a poukázat na skutečnost, že mimořádně nadání je de facto formou speciální edukační potřeby. Velký potenciál vidíme v přijetí modelů vícečetných inteligencí a v prorůstovém nastavení edukačního procesu. Nabízí se využití silných oblastí našich dětí jako forma kompenzace jejich dílčích deficitů. Zde bychom mohli navázat na výsledky předchozích projektů, kde byl prokázán pozitivní vliv hudebních aktivit na rozvoj celé řady kompetencí našich dětí.

Závěr

V našem výzkumu se podařilo prokázat, že se v prostředí dětských domovů setkáváme s dětmi nadanými a mimořádně nadanými ne v menší míře než v intaktní populaci. Nejčastěji jsme zaznamenali mimořádně nadání v oblasti obecné inteligence, umělecké a sportovní. Mimořádné schopnosti se u zkoumané skupiny dětí však pojí s jejich speciálními potřebami, prokazatelně se tedy jedná o dvojí výjimečnost. Na základě našich zjištění můžeme tvrdit, že nadání není podmíněno sociálním prostředím, zatímco jeho rozvoj je tímto prostředím jasně determinován. Nelze opominout fakt, že do dětského domova děti přichází po dlouhotrvajícím negativním vlivu jejich patologických rodin a po neúspěšných pokusech tyto rodiny asanovat. Patologické původní rodiny dětí buď neumožnily dětem jejich potenciál objevit nebo rozvíjet, v několika případech je přivedly

- MŠMT, 2014 [online]. *Koncepce podpory rozvoje nadání 2014-2020*. Dostupné z: <https://www.msmt.cz/file/35232/>
- MŠMT, 2016. *Vyhláška č. 27/2016 Sb. o vzdělávání žáků se speciálními vzdělávacími potřebami a žáků nadaných*.
- MŠMT, 2016. *Vyhláše 197/2016 Sb., kterou se mění vyhláška č. 72/2005 Sb., o poskytování poradenských služeb ve školách a školských poradenských zařízeních*.
- PORTEŠOVÁ, Š. (2011). *Rozumově nadané děti s dyslexií*. Portál.
- ROWAN, L., & TOWNEND, G. (2016). Early career teachers' beliefs about their preparedness to teach: Implications for the professional development of teachers working with gifted and twice-exceptional students. *Cogent Education*, 3(1). <https://doi.org/10.1080/2331186X.2016.1242458>
- RUBAN, L. M., & REIS, S. M. (2005). Identification and Assessment of Gifted Students with Learning Disabilities. *Theory Into Practice*, 44(2), 115–124.
- STANLEY, J. C., & HOPKINS, K. D. (1972). *Educational and psychological measurement and evaluation*. Prentice-Hall.
- STERNBERG, R. J. (2001). *Úspěšná inteligence: jak rozvíjet praktickou a tvůrčí inteligenci*. Grada.
- ŠVAŘÍČEK, R., & ŠEĐOVÁ, K. (2014). *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách* (Vyd. 2). Portál.
- WHITMORE, J. R., & MAKER, C. J. (1985). *Intellectual giftedness in disabled persons*. Aspen Systems Corp.